

Hegemony of the Disappointed Poetry Discourse in the 1380's; Case Study of Alireza Azar's Poems

Seyed Majid Hosseini¹, Ehsan Farzaneh²,

Received: Jan. 24, 2018; Accepted: Oct. 07, 2018

Extended Abstract

The present paper attempts to shed light on a literary discourse which has been dominant in Iranian literature field since mid-1380's. The case study here is an Iranian poet, Alireza Azar whose poems have been defined through four characteristic features, namely anti-idealism, disappointment toward future, individualism, and death-oriented approach to life. Here we examine these features in relation to social and political changes in post-revolutionary Iran. In fact, Azar here serves as an exemplary model through which we can find out the correlations between social changes and the literary discourse. Considering that critical discourse inquires the relation between discourses and social context and goes beyond the historical limits and beliefs, it has been adopted as the method. Although there are different approaches in critical discourse, critical analysis of Norman Fairclough can conveniently explain how a certain notion of the world has been articulated. It understands any conceptual frameworks in its context, and challenges any absolute truths.

Keywords: Discourse Analysis, Norman Fairclough, Alireza Azar

1. Assistant Professor of Political Science, School of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran.

✉ majidhosseini@ut.ac.ir

2. PhD Student of Political Sciences, Faculty of of Law and Political Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding author)

✉ ehsanfarzaneh65@gmail.com

INTRODUCTION

Iranian literature during the Islamic revolution and Imposed War was oriented to ideals of the oppressed. It was so deeply committed to these ideals that set the work of poet as versifier of the common pain and crusade against exploitation of any kind. Poets and writers were writing on difficulties and injustice, however, the faith dictated them to remain optimist. Revolutionary poems, which were too sensitive to people's wishes and demands, attempted to open new perspectives toward the future.

However, during the 1380's there was neither any confrontation nor hope. The main concept in the poems of the poets in that decade was frustration and disappointment to the future. In fact, history could not be a sign of progress, because it represents a disabled circle of a nonsense life. Actually, there is an unbridle individualism and atomized social picture in those poems instead of public implications. This perspective actually does not follow the line of hopes and braveness accepted during the revolution and Imposed war, and it suffers from a fundamental nihilism.

So, two different kind of discourses can be considered: revolutionary discourse and despairing discourse. The main reason of transition from the revolutionary discourse to the latter was the changes in the social formation since the revolution. Those social changes established the very subjects that have had a special conception of themselves. They were utilizing art and literature contrasting with the literature related to the Islamic revolution and Imposed war.

PURPOSE

This article, the hegemony of the despairing discourse during the 1380's; case study Alireza Azar, inquires the transition from the discourse in the 60's to the despairing discourse in the 1380's, and it shows the importance of the social-economic changes in the taste of art for the people after Islamic revolution.

METHODOLOGY

For the current purpose of the paper, critical discourse analysis could be a proper way of understanding. In addition to any formal aspects of literature, a different range of cultural, social, and political elements touch it. In critical discourse analysis, researcher does not only consider the literal aspects of the text, but he also considers the external parts of the text, such as situational, cultural, and social... aspects. So, based on critical discourse analysis the process of meaning production in the literature is two folded: linguistic elements (like syntax), and non-linguistic elements (like social, cultural, and political formation).

RESULT

By utilizing the methodology of Norman Fairclough, the reader of the article will understand that how the revolutionary discourse was trying to interpret things in an infinitive way, and to de-historize the conception of the individual and the world, because it actually pretends itself as a natural situation, and finally deviates the creative praxis of individuals.

CONCLUSION

The despairing discourse that Alireza Azar represents it is a result of a society becoming fractional and anti-ideals because of social and political contests. This discourse is the sign of an erosive confrontation that has penetrated to the depth of social layers and has decreased the social integration. Therefore, the despairing discourse accepts the world as a sphere of endless rancor, and then the ideal picture in revolutionary and war-oriented poems defending an integrated community rejected as a fairy-tales.

Iranian Cultural Research

Abstract

BIBLIOGRAPHY

- Abrahamian, E. (1999). *Iran beyn-e Dow enqelāb: Darāmedi bar jāme'ešenāsi-ye Irān-e mo'āser* [Iran between Two revolutions: An Introduction to Contemporary Iranian Political Sociology] (A. Golmohammadi, & M. E. Fattahi, Trans.). Tehran, Iran: Ney.
- Abrahamian, E. (2010). *Tārix-e Irān-e modern* [A history of modern Iran] (M. E. Fattahi, Trans.). Tehran, Iran: Ney.
- Aminpour, G. (1984). *Tanaffos-e sobh* [The breath of morning]. Tehran, Iran: Islamic Development Organization.
- Ashraf, A., & Banuazizi, A. (2008). *Tabaqāt-e ejtamā'i, dowlāt va enqelāb dar Irān* [Social classes, state and revolution in Iran] (S. Torabi Farsani, Trans.). Tehran, Iran: Niloofar.
- Azar, A. R. (2013). *Esmaš hamin ast* [This is what has been named]. Tehran, Iran: Nimāž.
- Azar, A. R. (2014). *Ataya*. Tehran, Iran: Nimāž.
- Ekhtesari, F. (2014). *Montaxabi az še'rhā-ye šād be hamrāh-e čand aks-e yādegāri* [A selected of joyful poems with some memorial photos]. Tehran, Iran: Nimāž.
- Fairclough, N. (1999). *Discourse and social change*. London: Polity Press.
- Fairclough, N. (2000). *Tahlil-e enteqādi-ye goftemān* [Critical discourse analysis] (F. Shayesteh Piran et al Trans.). Tehran, Iran: Center for Media Studies and Research.
- Fairclough, N. (2010). *Critical discourse analysis: The critical study of language*. London: Longman.
- Foucault, M. (1991). *Discipline and punish: The birth of the prison*. London: Penguin.
- Harati, S. (1985). *Az asemān-e Sabz* [From the Green sky]. Tehran, Iran: Islamic Development Organization.
- Harati, S. (1988). *Dari be xāne-ye xoršid (Majmu'e še'r)* [A door leading to the howe of sun (A collection of poems)]. Tehran, Iran: Soroush.
- Hosseinzadeh, M. A. (2007). *Goftemānhā-ye hākem bar dowlathā-ye ba'd az enqelāb dar Jomhuri-ye Eslāmi-ye Irān* [The main discourses of the states after the revolution]. Tehran, Iran: Islamic Revolution Document Center.
- Jorgensen, M., & Phillips, L. (2010). *Nazariye va raveš dar tahlil-e goftemān* [Discourse analysis as theory and method] (H. Jalili, Trans.). Tehran, Iran: Ney.
- Kashi, M. J. Gh. R. (2000). *Jādu-ye goftār: Zehniyat-e farhangī va nezāmhā-ye ma'āni dar Entexābāt-e Dovom-e Khordad* [The magic of discourse: Cultural mentality and meaning systems in the Dovom-e Khordad Election]. Tehran, Iran: Āyandepuyān.
- Langaroodi, Sh. (1998). *Tārix-e tahlili-ye še'r-e now* [An analytic history of Persian modern poetry] (Vol. 3). Tehran, Iran: Markaz.
- Langaroodi, Sh. (1998). *Tārix-e tahlili-ye še'r-e now* [The analytical history of the modern poetry] (Vol. 4). Tehran, Iran: Markaz.

- M, Ahmadinejad (1999). *Dowlat-e Irān – Eslāmi: Seyri dar mabani va moalefehaye takvin-e dowlat-e bumi dar aray-e mahmood-e ahmadinejad* [Iranian - Islamic government: The Basics and Components of the Native Government's Development in the Proposition of Mahmoud Ahmadinejad]. Tehran, Iran: Našr-e Jomhur-e Iran.
- Marsh, D., & Stoker, G. (1999). *Raveš va nazariye dar olum-e siyāsi* [Theory and methods in political science] (A. M. Haji Yousefi, Trans.). Tehran, Iran: Strategic Studies Institute.
- Marx, K. (1998). *Hejdahom Brumaire Louis Bonaparte* [The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte] (B. Parham, Trans.). Tehran, Iran: Markaz.
- Mousavi, M. (2014). *Gharqšodan dar aquariums* [Drowning in the aquariums]. Tehran, Iran: Našr-e Nimāž.
- Nazari, M. (2004). *Din, farhang va dowlat dar negāh-e Seyed Mohammad Khatami, Rayisjomhur* [Mohammad Khatami on religion, culture, and state]. Tehran, Iran: Mo'assese-ye Farhangi va Honari-ye Aršpažuh.
- Rasayi, H. (2001). *Pāyān-e dāstān-e ghamangiz* [The end of tragic story] (Vol. 1). Tehran, Iran: Keyhān.
- Soltanpoor, S. (1975). *Āvāzhā-ye band* [The songs of prison]. Berlin: The Global Federation of the Iranian Students.
- Taheri, G. (2014). *Bāng dar Bāng (Tabaqebandi, naqd va tahlil-e jaryānhā-ye še'ri-ye mo'āser-e Iran az 1979 tā 2001)* [Songs in the other songs (Classification, critique, and analysis of the contemporary poems of Iran from 1979-2001)]. Tehran, Iran: Našr-e Elmi.
- Ziaei, H., & Safaei, A. (2010). Barresi-ye jāme'ešenāxti-ye goftemānhā-ye še'r-e jang-e tahmili [Sociological understanding of imposed war's discourse]. *Journal of Resistance Literature*, 1(2), 189-218.
- Ziba Kalam, S. (1999). *Moqaddamei bar Enqelāb-e Eslāmi* [An introduction to Islamic Revolution]. Tehran, Iran: Rowzane.

هژمونی گفتمان شعر مایوس در دهه هشتاد؛ مطالعه موردی اشعار علیرضا آذر

سیدمجید حسینی^۱، احسان فرزانه^۲

دریافت: ۱۳۹۷/۰۴/۱۱ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۷/۱۵

چکیده

بر مبنای نظریه و روش تحلیل گفتمان، بین معرفت و فرایندهای اجتماعی و تاریخی، پیوند ناگسستی وجود دارد. فرایندهای اجتماعی و تاریخی، شیوه‌های فهم انسان‌ها از جهان را خلق و دگرگون می‌کنند و از سوی دیگر، از طریق شیوه‌های فهم جهان، هدایت می‌شوند. بر این اساس، آثار ادبی و هنری، در خلأ تولید نمی‌شوند و با متن و بستر اجتماعی و تاریخی خود رابطه‌ای دوسویه دارند. در مقاله حاضر، گفتمانی که در سال‌های پایانی دهه ۱۳۸۰ در فضای شعر کشور هژمون شده است، با واکاوی اشعار علیرضا آذر به‌عنوان یکی از مطرح‌ترین عرضه‌کنندگان این گفتمان بررسی می‌شود و مؤلفه‌های چهارگانه آن (آرمان‌گرایی، ناامیدی، شخص‌محوری، و میل به خودکشی و انهدام خویش‌تن) در ارتباط با تحولات سیاسی و اجتماعی ایران از زمان پیروزی انقلاب اسلامی تاکنون، تبیین می‌شود. تحلیل انتقادی به روش نورمن فرکلاف، چرایی و چگونگی مفصل‌بندی جهان به‌گونه‌ای خاص را در گفتمان اخیر توضیح می‌دهد و کارکرد ایدئولوژیک آن را در جاودانه نشان دادن مفاهیم محدود تاریخی نشان می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: تحلیل گفتمان، نورمن فرکلاف، علیرضا آذر، شعر دهه هشتاد

۱. استادیار علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

majidhosseini@ut.ac.ir ✉

۲. دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، ایران (نویسنده مسئول).

ehsanfarzaneh65@gmail.com ✉

۱. مقدمه

ادبیات ایران در سال‌های انقلاب و جنگ، ادبیات متعهد به آرمان‌رهبایی مستضعفان است و سرودن رنج‌های مشترک و پیکار برای پایان دادن به آن‌ها، رسالت اصحاب قلم به‌شمار می‌آید. شاعران و نویسندگان، درحالی‌که صفحات دفترهای خود را از بیان تیره‌روزی اقشار ستمدیده آکنده می‌کنند، به فروریختن عمارت استبداد و استثمار در آینده تاریخ بسیار امیدوارند. شعر انقلابی سال‌های دهه ۱۳۶۰، اگرچه از مصیبت‌های خلق، فراوان سخن می‌گوید، اما درضمن، به پایان یافتن این مصیبت‌ها در آینده، خوش‌بین است. اما در ادبیات غالب دهه ۱۳۸۰، نه از مبارزه خبری هست و نه از امید. آنچه سروده‌های شاعران پرترفدار این سال‌ها را آکنده است، احساس سرخوردگی و ناامیدی از امکان‌فرم‌دایی بهتر است. تاریخ در این اشعار، نه حکایت پیشرفت بشریت، بلکه چرخه‌ای معیوب است که همواره بی‌معنایی زندگی را تکرار می‌کند. امر جمعی در این سروده‌ها معنایی ندارد، آنچه هست، فردمحوری لگام‌گسیخته است و تصویر اجتماعی‌اتمیزه‌ای که اجزای آن را هیچ امری جز تلاش برای کامیابی از یکدیگر و برآوردن خواسته‌های شخصی، به هم ربط نمی‌دهد. بی‌تردید، این جهان‌نه‌تنها جهان‌امیدها و رشادت‌های بزرگ سال‌های انقلاب و جنگ نیست، بلکه دچار پوچی بنیادینی شده است.

علیرضا آذر، یکی از این شاعران پرمخاطب سال‌های دهه ۱۳۸۰ است که با مؤلفه‌های چهارگانه آرمان‌گریزی، ناامیدی از آینده، فردمحوری، و مرگ‌اندیشی اشعارش، در نقطه مقابل گفتمان غالب دهه ۱۳۶۰ قرار می‌گیرد.

به‌این‌ترتیب، می‌توان از دو گفتمان ادبی متعارض سخن گفت؛ گفتمان انقلابی، و گفتمان مآبوس. بی‌گمان، در مورد درهم شکسته شدن هژمونی گفتمان انقلابی و گذار به گفتمان دوم، تغییر ساختار اجتماعی ایران از زمان پیروزی انقلاب تاکنون، نقش اساسی ای‌فا کرده است. این تحول ساختارهای اجتماعی، سوژه‌هایی را آفریده است که درک خاصی از خود و انسان‌های دیگر دارند. آن‌ها هنر و ادبیاتی را به‌کار می‌برند که با ادبیات سال‌های انقلاب و جنگ، یک‌سره متضاد است.

۲. چارچوب نظری

نظریه تحلیل گفتمان در سنت فلسفی تفسیرگرایی ریشه دارد و از پدیدارشناسی، ساختارگرایی، و پساساختارگرایی الهام می‌گیرد (مارش و استوکر، ۱۳۷۸، ۱۹۵). انواع رویکردهای تحلیل

گفتمان، با وجود تفاوت‌هایی که با یکدیگر دارند، در مبنای ضدپوزیتیویستی، مشترک هستند. یورگنسن و فیلیپس^۱، گرایش‌های گوناگون تحلیل گفتمان را محصول برساخت‌گرایی اجتماعی می‌دانند که پیش‌فرض‌های اساسی آن عبارت‌اند از: رویکرد انتقادی به دانش بدیهی‌انگاشته‌شده، تاریخی و فرهنگی بودن، پیوند میان دانش و فرایندهای اجتماعی، و پیوند میان دانش و کنش اجتماعی (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۸۹، ۲۳).

گرایش‌های گوناگون تحلیل گفتمان، کم‌وبیش وام‌دار میشل فوکو^۲ هستند. سهم چشمگیر فوکو در پیشبرد نظریه گفتمان، به سبب به‌چالش کشیدن نظریه سنتی حقیقت و واژگون کردن درک متعارف از مفهوم قدرت است. قدرت که به‌سان شبکه مویرگی، تمام پیکره اجتماع بشری را دربر گرفته است، مولد است، زیرا به خلق الگوهای جدیدی از اندیشه و رفتار می‌انجامد. پذیرش برداشت فوکو از مفاهیم حقیقت، دانش، و قدرت، به پذیرفتن مرگ سوژه خودآگاه و آزاد می‌انجامد. فوکو از آرمان‌رهایی-به‌گونه‌ای که در فلسفه سیاسی مارکسیستی مطرح است- دست می‌کشد، زیرا هرگز نمی‌توان پا را از دایره گفتمان فراتر گذاشت و بر فراز سنت‌های تاریخی و اجتماعی، که ما جزئی از آن هستیم، قرار گرفت؛ سوژه‌ای که فاعل شناخت است، ابژه‌ای که متعلق شناخت است، و حالت‌هایی که شناخت به خود می‌گیرد، همه را باید از نتایج بی‌شمار استلزامات بنیادین قدرت-دانش و دگرگونی‌های تاریخی آن‌ها به‌شمار آورد (فوکو، ۱۹۹۱، ۲۸-۲۷).

نورمن فرکلاف^۳، به‌عنوان چهره محوری تحلیل گفتمان انتقادی، در موارد زیادی با فوکو هم‌داستان نمی‌شود، تا امکان تداوم پروژه‌رهایی اقصا زیر ستم را بیابد و به همین دلیل، شیوه خود را انتقادی می‌داند.

تحلیل گفتمان انتقادی، به این معنا انتقادی است که قصد دارد، نقش پرکتیس‌های گفتمانی را در حفظ و بقای جهان اجتماعی-به‌ویژه آن‌دسته از روابط اجتماعی که همراه با مناسبات قدرت نابرابر هستند- آشکار کند (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۸۹، ۱۱۴).

افزون‌براین، فرکلاف درک فوکو از قدرت را نیز رد می‌کند. از نظر فرکلاف، روابط قدرت، نامتقارن و نابرابر است.

1. Louise Phillips and Marianne Jørgensen
2. Michel Foucault
3. Norman Fairclough

آثار فوکو، فهمی از قدرت را رواج داده‌اند که براساس آن، قدرت به منزلهٔ ویژگی فراگیر فناوری‌هایی است که به نهادهای جدید، ساخت می‌بخشند؛ قدرتی که در اختیار هیچ طبقه، طیف، یا گروه خاصی نیست و به آن‌ها منتسب نیست. نگرانی من این است که این معنای قدرت، جایگزین معنای پیشین و سنتی‌تر شده است و باعث غافل شدن از تحلیل نامتقارن‌بودگی‌های قدرت و روابط سلطه شود (فرکلاف، ۲۰۱۰، ۱۷).

تحلیل گفتمان انتقادی در حوزه نقد ادبی، دربردارندهٔ این باور است که در ادبیات، افزون‌بر جنبه‌های صوری، عوامل گوناگون فرهنگی، اجتماعی، و سیاسی نقش دارند. به عبارت دیگر، بر مبنای تحلیل گفتمان انتقادی، چگونگی شکل‌گیری معنا در آثار ادبی، در ارتباط با عوامل درون‌زبانی (عناصر نحوی، زبانی، و...) و عوامل برون‌زبانی (بافت اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، و...) بررسی می‌شود. بر همین اساس، روش تحلیل گفتمان فرکلاف در سه سطح انجام می‌شود: توصیف، تفسیر، و تبیین. در ادامه، با توجه به سه سطح موردنظر فرکلاف، به بررسی اشعار علیرضا آذر می‌پردازیم.

۳. تحلیل گفتمان شعرهای علیرضا آذر بر مبنای روش نورمن فرکلاف

علیرضا آذر، از نسل شاعرانی است که در سال‌های پایانی دهه ۱۳۸۰ ظهور کردند و به سرعت به شهرت و محبوبیت قابل توجهی رسیدند. نخستین مجموعه شعر علیرضا آذر، به نام «اسمش همین است»، در سال ۱۳۹۲ توسط نشر نیماژ منتشر شد. پس از آن، مجموعه‌های «آتایا» در سال ۱۳۹۳، و «آریان» و «اثر انگشت» در سال ۱۳۹۵، توسط همین ناشر، روانه بازار کتاب شد. در ادامه، اشعار آذر در سه سطح توصیف، تفسیر، و تبیین، بررسی خواهند شد.

۳-۱. سطح نخست: توصیف

سطح توصیف، سطح تحلیل انتزاعی متن است. در سطح توصیف، ویژگی‌های صوری متن، منتزع از شرایط تاریخی و اجتماعی، بررسی می‌شوند. در این سطوح، ارزش‌های تجربی، رابطی، و بیانی بررسی می‌شوند.

الف) ارزش تجربی: جست‌وجو در ارزش تجربی اثر به این معناست که متن، چه درکی از جهان به دست می‌دهد، یا به تعبیری، امور چگونه در متن نمودار شده‌اند. واژگان تکرارشونده در متن کدام هستند، و آیا شمول معنایی میان آن‌ها وجود دارد یا خیر.

شعر آذر، حالتی ترانه‌گونه دارد. شاعر بدون آنکه افعال و اسامی را در شکل‌های محاوره‌ای آن‌ها به کار ببرد، شعر خود را بر محور «عشق» استوار می‌کند و نشانگان شعری‌اش، از طریق این عنصر مرکزی، با هم پیوند می‌یابند، اما عشق در سروده‌های آذر، از آن ساحت پاک و آسمانی‌اش در ادبیات کلاسیک ایران، به‌زیر کشیده می‌شود. عشق، جسمیت یافته و در خیابان راه می‌رود؛ بنابراین، بین عشق و معشوق - که انسانی خاص با ویژگی‌ها و محدودیت‌های روحی و اخلاقی خود است - هیچ تمایزی وجود ندارد.

عشق، من را دوباره بازی داد

سینه‌ام در محاق زندان است

توی چشمم شیار ناخن‌هاست

بر تنم جای زخم و دندان است (آذر، ۱۳۹۲، ۷۳)

آذر، عشق و معشوق را در معنای یگانه‌ای به کار می‌برد. این‌گونه دلالت مادی و جسمانی از عشق، آن را با «لذت» مرتبط می‌کند، و برخورداری از عشق با کامیابی هم‌معنا می‌شود. گویی عشق، پوششی برای کام‌جویی است، و عاشق کسی است که اراده معطوف به تصاحب و تملک ایزه‌های جنسی را دارد:

عشق یعنی بغل کنم زن را

فکر زن جای دیگری باشد

عشق یعنی زنی بغل کنم

فکر من جای دیگری باشد (آذر، ۱۳۹۲، ۶۸)

این تلقی از عشق، شاعر را در مخاطره سرخوردگی‌های مداوم قرار می‌دهد. او با عشقی روبه‌رو است که می‌تواند زبان به تحقیر معشوق بگشاید، یا به او بی‌اعتنا باشد، و حتی بدتر از این، خود را در آغوش رقیب بیندازد؛ بنابراین، چنین عشقی به‌سادگی به نفرت تبدیل می‌شود و مرز روشنی با آن ندارد.

تنهایی نیز از کلیدواژه‌های اشعار علیرضا آذر است. تنهایی‌ای که آذر از آن سخن می‌گوید، خلوت دوست‌داشتنی سهراب سپهری نیست که وی همگان را به پاسداشت آن فرامی‌خواند؛ چینی نازکی که او نگران ترک برداشتنش است! برعکس، تنهایی آذر، خود نیرویی درهم‌شکننده و مرگبار است:

دست‌هایم به کار کشتنم‌اند
این جنایت به پاس بودن‌هاست
شهر بی‌شعر نوش جان شما

شاعر اینجا جنازه‌ای تنهاست (آذر، ۱۳۹۲، ۶۴)

تنهایی در سروده‌های علیرضا آذر با عشق در معنایی که بیان شد، رابطه‌ی نزدیکی دارد. عشق، نیرویی رهایی‌بخش نیست، یا دست‌کم در حدود تجربه‌ی شاعر این‌گونه نبوده است، اما «دیگران» در فضای شعر علیرضا آذر، حضور محسوسی دارند و خنثی نیستند. عشقی که نمی‌تواند انسان را به وحدت و یگانگی با انسان دیگری برساند، تنهایی او را تشدید می‌کند و در انزوای جانگاهی فرومی‌برد. به این ترتیب، مدلول عشق در شعر آذر، «تنهایی» است.

مثل تنهایی خودم ساکت

مثل تنهایی خودم سرسخت

مثل تنهایی خودم وحشی

مثل تنهایی خودم بدبخت (آذر، ۱۳۹۲، ۳۴)

تنهایی نه تنها دنیای شاعر، بلکه سراسر شهر را دربرگرفته است. زمانی که آذر واژه‌هایی مانند «شهر» یا «تهران» را در شعر خود به کار می‌گیرد، اجتماعی خردشده را در ذهن دارد. این مسئله، رابطه‌ی متناقضی بین دال و مدلول برقرار می‌کند؛ برای نمونه، شهر شلوغ است، و در عین حال، کسی در آن نیست. تهران پرتراфик است، اما توده‌ای خالی است:

شهر افسرده‌ای درونم بود

خالی از لحظه‌های ویرانی

جاده‌ها از سکوت آبتن

شهر تنهای واقعاً خالی (آذر، ۱۳۹۲، ۸۸)

به‌طور کلی، ادراک آذر از زندگی، فاجعه‌زده است. آذر، انبوهی از واژه‌هایی را به کار می‌گیرد که نگاه ناامیدانه‌ی خود را به امور و پدیده‌های اطرافش بیان کند و کمتر اتفاق می‌افتد که از این دلمشغولی اصلی خویش منحرف شود:

گورخرها دوباره زندانی، کره‌خرها دوباره زندان‌بان!

لهجه‌ات را غلاف کن ای عشق، هرزه است این جهان بی‌تبان (آذر، ۱۳۹۲، ۷۴)

فصلنامه علمی-پژوهشی

۱۱۸

دوره ۱۱، شماره ۴
زمستان ۱۳۹۷
پیاپی ۴۴

وای از این مرد زرد پاییزی، وای از این فصل خشک پاخوردن
وای از این قرص‌های اعصابی، وقت هر وعده بیست تا خوردن (آذر، ۱۳۹۲، ۳۸)
آذر از واژه «مرگ» نیز در اشعارش بسیار استفاده می‌کند؛ مرگی که مترادف نیستی و نابودی
است و بی‌حاصلی را تداعی می‌کند:

مرد آبانی‌ام که قنداقی وسط سردی کفن بودم
بعد یک عمر تازه فهمیدم جسدی لای پیرهن بودم (آذر، ۱۳۹۲، ۳۹)

این پنجره تصویر خیالی دارد

در خانه من مرگ، توالی دارد

در خانه من سقف، فروریختنی است

آغاز نکن این الک آویختنی است (آذر، ۱۳۹۳، ۱۰۴ و ۱۰۵)

شاعر، در جای دیگری از گرایش خود به خودکشی نیز می‌گوید. خودکشی در ابیات آذر
تن به نابودی دادن است، اما گویی برای او بر هراس و رنج ناشی از زنده بودن برتری دارد.

خودکشی مرگ قشنگی که به آن دل بستم

دست‌کم هر دوسه شب، سیر به فکرش هستم

گاه و بیگاه پر از پنجره‌های خطرم

به سرم می‌زند این مرتبه حتماً بپریم (آذر، ۱۳۹۲، ۲۷)

ب) ارزش‌های رابطی: در این بخش به این مسئله می‌پردازیم که اثر، بازتاب‌دهنده چه
الگویی از روابط اجتماعی است و تعبیرهایی که مؤلف در مورد انسان‌های دیگر به‌کار برده
است از چه نوعی هستند؟ آیا این تعبیرها بار معنایی مثبت دارند و دوستانه‌اند، یا برعکس،
دارای بار معنایی منفی و گزنده هستند؟

استعاره‌های آذر، وضعیت اجتماعی را به‌گونه‌ای تهدیدآمیز بیان می‌کنند. استعاره‌هایی
مانند «گله، رمه، گرگ، چنگ، دندان، سگ، و...»، این احساس را به مخاطب القا می‌کنند که
در شرایطی غیرانسانی زندگی می‌کند. گویی در وضع طبیعی توماس هابزی^۱ هستیم که اگر
نیروی بازدارنده بیرونی وجود نداشته باشد، کسی به کسی رحم نخواهد کرد. به‌هرروی،
انسان‌ها، خیرخواه یکدیگر نیستند:

چشم‌هایت کنار ماشین‌ها، زیر پاهای شهر جان بدهند
عابرین شلوغ بی سروته، رد شوند و سری تکان بدهند (آذر، ۱۳۹۲، ۶۶)
در این اوضاع و احوال، «تو» در شعر آذر، موجودی پاک و اثری نیست. آذر از بیان
سخنانی تند علیه معشوق خود ابایی ندارد:

مفصل و ساق استخوانت را
به سگ هرزه‌ای نشان بدهی
استخوان را به نیش خود بکشی
رو به خود هم دمی تکان بدهی
بعد از عمری خر خودت باشی
یک نفر گردن کلفتت را
مفت دریا به تخم ماهی‌ها

یک نفر در طویله جفتت را... (آذر، ۱۳۹۲، ۶۶ و ۶۷)

این‌گونه رویارویی با عشق و معشوق، بیانگر الگویی از روابط اجتماعی است که برای
شاعر دشمن خوست. در آثار آذر، بیت‌های فراوانی وجود دارند که این معنا را تداعی
می‌کنند:

توی چشمت چقدر آدم‌ها
داس‌ها را به باغ من زده‌اند
سیب بکری برای خوردن نیست
تا ته باغ را دهن زده‌اند! (آذر، ۱۳۹۲، ۳۵)
از تو غیر از بدن نمی‌خواهند
کرم‌هایی که موریانه شدند!
عده‌ای هم که مثل من بودند
ساکنان مریض‌خانه شدند (آذر، ۱۳۹۲، ۳۶)
آس در مشت مرا لاشخوران، قاپ زدند
کرکسان قاعده را از همه بهتر بلدند (آذر، ۱۳۹۲، ۳۱)

ج) ارزش بیانی: ارزش بیانی بر هویت فاعلان و ارزش‌گذاری‌هایی دلالت دارد که مؤلف

فصلنامه علمی پژوهشی

۱۲۰

دوره ۱۱، شماره ۴
زمستان ۱۳۹۷
پیاپی ۴۴

برای فاعلان در نظر می‌گیرد. به عبارت دیگر، در این سطح با شخصیت‌پردازی و هویت‌سازی مؤلف سروکار داریم.

در ادبیات آذر با سه شخص روبرو هستیم: نخست، راوی منزوی و زخم‌خورده، دوم، زن بی‌بندوبار و هوسران، و سوم، دیگرانی خودپرست و کینه‌توز. روند امور که قواعد حاکم بر تعاملات اجتماعی را می‌سازد، در جهان آذر به گونه‌ای است که صرف‌نظر از ویژگی‌های منحصر به فرد هرکس، او را در گروه‌های نمونه قرار می‌دهد. راوی، یا همان من ترس‌خورده در شعر آذر، حرکت سیزیف‌واری را از «تو» شروع می‌کند، و به «آن‌ها» می‌رسد.

راوی، زن داستان خود را از این جماعت بر حذر می‌دارد، و هشدار می‌دهد که از «آنان» دور بماند. او می‌خواهد داشته‌های خود را از نگاه آلوده شهر حفظ کند، و در کنج خلوت خود پنهان نگه دارد. آذر در درک شهر از عشق - که آن را اراده معطوف به تملک می‌داند - سهمیم است. در واقع، روند کلی‌ای که به شخصیت‌پردازی او شکل می‌دهد، همان جنگ اراده‌ها برای تصاحب کالای عشق است. این نبرد، دریچه‌ای را به روی دنیای علیرضا آذر باز می‌کند و از آن هیأت ترسناک دیگران، ظهور می‌یابد.

همه شهر مهیاست، مبادا که تو را...

آتش معرکه بالاست، مبادا که تو را...

این جماعت همه گرگند، مبادا که تو را...

پی یک شام بزرگند، مبادا که تو را...

دانه و دام زیاد است، مبادا که تو را...

مرد بدنام زیاد است، مبادا که تو را...

پشت دیوار نشستند، مبادا که تو را...

نانجیبان همه هستند! مبادا که تو را... (آذر، ۱۳۹۲، ۳۲)

با این حال، «تو» سهم «رجاله‌ها» می‌شود و با آن‌ها می‌آمیزد. برخی از مصداق‌های بیانی شاعر در این مورد، اعتراض‌آمیز هستند و بر خشم او دلالت دارند. راوی خشمگین، شروع به فحاشی می‌کند. بن‌مایه خشم که به فحاشی منجر می‌شود، هر سه ضلع مثلث «من-تو-آن‌ها» را دربر می‌گیرد. در قطعه زیر این امر به گونه‌ای گویا بیان شده است:

دست و پاتو بکش برو گم‌شو

این پسر زندگی نمی‌فهمه!
واسه مردای گرگ دونه بریز
این خر از کرگی نمی‌فهمه!
تو سرش غیر شعر چیزی نیست
مرده‌شور کتاب و شعراشو
می‌گه دنیا همش غم‌انگیزه
گه بگیرن تموم دنیاشو! (آذر، ۱۳۹۲، ۸۹)

اما چنین بیت‌هایی، فضای زیادی را در شعرهای آذر به خود اختصاص نمی‌دهند. گویی خشم او فروکش می‌کند و عجز و ناتوانی، جایگزین آن می‌شود. شاعر، شکست را می‌پذیرد، از دار و ندار خود صرف‌نظر می‌کند، و از هماوردی مستقیم با دیگران می‌پرهیزد:

از خاطره‌ها شکرگزارم بروید
مال خودتان دار و ندارم بروید (آذر، ۱۳۹۳، ۱۰۲)

به این ترتیب، شعرهای آذر، شکست را مفروض می‌دانند و خویش را، به گونه‌ای پیشینی، به عنوان بازنده برمی‌سازند. در این شعر، چرخه بسته زندگی بین هراس و درماندگی در جریان است و راهی جز تسلیم، به مخاطب خود نمی‌نمایاند:

ای تف به جهان تا ابد غم بودن
ای مرگ بر این ساعت بی‌هم بودن
یادش همه جا هست، خودش نوش شما!
ای ننگ بر او، مرگ بر آغوش شما (آذر، ۱۳۹۳، ۱۰۷)

۲-۳. سطح دوم: تفسیر

پیش از آنکه به دیالکتیک متن و ساختار اجتماعی (در سطح تبیین) بپردازیم، باید جهان‌نگری‌ای که به ویژگی‌های صورتی اثر ادبی، معنا و انسجام می‌بخشد را بررسی کنیم. در سطح تفسیر، گفتمانی تحلیل می‌شود که اثر ادبی بر مبنای آن تولید شده است. گفتنی است که فرکلاف - برخلاف فوکو - گفتمان را در معنای محدود کلمه و به منزله امر ارتباطی و زبانی به کار می‌گیرد و از نهادها و ساختارهای مادی گرایانه اجتماعی و تاریخی تفکیک می‌کند. کارل مارکس، زمانی تأکید کرد که در زندگی خصوصی، میان آنچه شخص درباره خود

می‌اندیشد و به زبان می‌آورد، و آنچه در واقع هست و عمل می‌کند، تفاوت وجود دارد. بر همین اساس، در سطح نقد و تحلیل اجتماعی نیز باید بین افکار و ادعاهای خیال‌پردازانه و ساختار واقعی اجتماع از یک سو، و بین طرز تلقی کنشگران از خودشان و آنچه در واقع هستند، از سوی دیگر، تمایز قائل شویم (مارکس، ۱۳۷۷، ۵۷). این دیدگاه، بنیاد تحلیل گفتمان انتقادی است. دال‌های شعر آذر به گونه‌ای تثبیت شده‌اند که ناامیدی و افسردگی را به مخاطب القا می‌کنند، اما این ناامیدی و افسردگی در متن، به سان تقدیری تغییرناپذیر ظهور می‌یابد. در مقابل، کارکرد تحلیل انتقادی گفتمان این است که هر شیوه ادراک و ارزش‌گذاری‌ای را درون یک چارچوب تاریخی ویژه قرار دهد و به این ترتیب، با دعوی تغییرناپذیری به مقابله برخیزد.

شعر علیرضا آذر، بخشی از ادبیات ناامیدانه‌ای است که در سال‌های اخیر رشد فراوانی داشته است. مهدی موسوی، فاطمه اختصاری، احسان افشاری، و... از نمایندگان دیگر «گفتمان شعر مایوس» هستند که مؤلفه‌های شعر آذر در سروده‌های آنان نیز غلبه دارد. گفتمان ادبی آن‌ها بر مبنای دشمنی با گفتمان آرمان‌خواهانه نسل شاعران دهه‌های ۱۳۵۰ و ۱۳۶۰ شکل گرفته است و جهان را به شیوه متضادی با آنچه در شعرهای سال‌های انقلاب و جنگ وجود داشت، مفصل‌بندی می‌کند. مؤلفه‌های گفتمان اخیر، ناامیدی از آینده، فردگرایی، و میل به انهدام (خودکشی) در تقابل با خوش‌بینی به آینده، جمع‌گرایی، و شهادت‌طلبی شاعران انقلابی دهه ۱۳۵۰ و ۱۳۶۰ است.

الف) آرمان‌گریزی: نقطه کانونی گفتمان انقلابی دهه ۱۳۵۰ و ۱۳۶۰، آرمان‌خواهی است. در این گفتمان، نقطه کانونی‌ای به نام «مردم» وجود دارد، و پایبندی و تعهد کنشگر گفتمانی در رابطه با آن معنا می‌شود.

در سال‌های دهه ۱۳۵۰، شاعرانی به صحنه آمدند که از خشم و خروش انقلابی لبریز بودند، و واژگانی مانند «گلوله، تفنگ، تیر، شمشیر، زخم، خنجر، و...» با بسامد بالایی در اشعارشان تکرار می‌شد. مقاله‌هایی که در سال‌های نخست دهه ۱۳۵۰ در نشریه‌های ادبی نوشته می‌شدند نیز بیشتر، تبلیغ‌گر شعر سیاسی و متعهد بودند. مقاله‌های «شعر محکوم، شعر مغلوب» نوشته محمدرضا شفاهی و «ابیات توده»، نوشته خسرو گلسترخی، از جمله این شعرها هستند (ر.ک. لنگرودی، ج ۴، ۱۳۷۷، ۱۷۲-۱۶۷ و ۲۷۳-۲۶۵). این جریان بر فضای شعر سال‌های پیش از انقلاب سیطره داشت.

یکی از نتایج مهم شعر این دوره آن بود که هم صورت‌گرایان و هم ناامیدان، مجبور شدند تکانی بخورند و با موج جدید همراهی کنند، یا اینکه با اعلام ورشکستگی، دکان خود را تخته کنند و از صحنه محو شوند. اکثراً راه دوم را برگزیدند (لنگرودی، ج ۴، ۱۳۷۷، ۱۸).

شمس لنگرودی بر این نظر است که در جریان یادشده، سعید سلطان‌پور یک نقطه عطف است.

وی می‌گوید: شعر نو اجتماعی، توفنده و پرخروش از شعر سعید سلطان‌پور فوران زده و جریان جدیدی از شعر سیاسی را به دنبال آورد که بعد به شعر چریکی شهرت پیدا کرد (لنگرودی، ج سوم، ۱۳۷۷، ۵۰۸).

سلطان‌پور، نمونه برجسته شاعری آرمان‌خواه بود که مضمون تمام شعرهایش را دفاع از خلق تشکیل می‌داد. بازخوانی قطعات «آوازهای بند»، این امر را به خوبی نشان می‌دهد:

من هیچ نیستم جز آن مسلسلی که در زمینه یک انقلاب می‌گذرد

تا مثل خار سهمناک و درشتی روئیده بر غریوهای گل سرخ

آینده را بماند در چشم روزگار

یادآور شهادت شوریدگان خلق (سلطان‌پور، ۱۳۵۴، ۱۰ و ۱۱)

پس از پیروزی انقلاب اسلامی و شروع دوران دفاع مقدس، اگرچه شاعر-چریک‌ها در حاشیه قرار گرفتند، اما میراث آنان از بین نرفت و شاعران دهه ۱۳۶۰ تا حدود زیادی از آن‌ها تأثیر پذیرفتند. دهه ۱۳۶۰، آرمان‌گرایی دهه پیش از خود را حفظ کرد، با این تفاوت که به آن صبغه دینی بخشید. مردم در شعر زمان جنگ، همچنان در کانون توجه هستند و با واژه‌هایی مانند مستضعفان و کوخ‌نشینان - که بار ارزشی بیشتری دارند - تقدیس می‌شوند. قیصر امین‌پور در «شعری برای جنگ» بیان می‌کند که وصف رنج و ایثار مردم از شیوه هنری برایش مهم‌تر است:

می‌خواستم شعری برای جنگ بگویم

شعری برای شهر خودم دزفول

دیدم که لفظ ناخوش موشک را باید به کار برد

اما موشک زیبایی کلام مرا می‌کاست

گفتم بیت ناقص شعرم از خانه‌های شهر که بهتر نیست!

بگذار شعر من هم چون خانه‌های خاکی مردم خرد و خراب باشد و خون‌آلود

باید که شعر خشم بگویم شعر فصیح فریاد (امین پور، ۱۳۶۳، ۱۰ و ۱۱) در نقطه مقابل، گفتمان سال‌های اخیر، آرمان‌گرا نیست، و اساساً امر متعالی در آن حضور ندارد. اصالت تن، ضمن اینکه شکوه و زیبایی را معنویت‌زدایی می‌کند، شاعر و مخاطب را از فرارفتن از موقعیت اینجا و اکنون خویش - آن‌گونه که مستلزم هرگونه آرمان‌گرایی‌ای است - باز می‌دارد. فراتر از این، گفتمان سال‌های اخیر با مرکزیت بخشیدن به مرگی که دلالت بر نابودی دارد، پوچی امور و پدیده‌های عالم را القا می‌کند؛ برای مثال:

دلشوره دائم از این دنیای پیچ‌پیچ

وقتی که هیچ هیچ هیچ هیچ هیچ (موسوی، ۱۳۹۳، ۶۸)

ب) ناامیدی از آینده: آرمان‌خواهی شاعران انقلابی، با خوش‌بینی آنان به آینده همراه بود. آنان اگرچه برای وصف مصیبت‌های مردم دست به قلم می‌بردند و عامدانه آثار خود را از بیان تیره‌روزی‌های اقشار و طبقات فردوست می‌انباشتند، اما در نهایت معتقد بودند که صفحه‌های سیاه تاریخ، ورق خواهد خورد و شکل‌های گوناگون بی‌عدالتی و ستم از صحنه روزگار محو خواهند شد.

البته شعر جنگ، به آینده‌ای روشن مؤمن بود، و ایمانش معطوف به امور متافیزیکی بود، و در چارچوب مهدویت قرار می‌گرفت.

در شعر جنگ، حتی در سال‌های نخست که بخش قابل توجهی از خاک کشور در اشغال نیروهای دشمن بود، همواره از پیروزی سخن گفته می‌شد. همچنین، در شعر جنگ، آرمان‌های انسانی و جهانی مطرح می‌شود، میدان مبارزه از مرزهای ملی می‌گذرد، و در سطح جهانی، به جنگ میان حق و باطل تبدیل می‌شود (طاهری، ۱۳۹۳، ۱۶۰).

سلمان هراتی براین مبنا می‌سراید:

دیروز اگر سوخت ای دوست غم برگ‌ویار من و تو

امروز می‌آید از باغ، بوی بهار من و تو

دیروز در غربت باغ، من بودم و یک چمن داغ

امروز خورشید در دشت، آینه‌دار من و تو (هراتی، ۱۳۶۷، ۸۱)

علیرضا آذر و شاعران هم‌دوره و هم‌سوی او، با این ایمان و خوش‌بینی فرسنگ‌ها فاصله دارند. برای آنان، زمان در رکود و سکون است، و گذشته، حال، و آینده، به‌گونه‌ای یکسان، سیاه

جلوه می‌کنند. هنگامی که نیروهای اجتماعی یا متافیزیکی که عامل تحول و دگرگونی مثبتی باشند، نفی شوند، اوضاع ناخوشایند، جاودانه قلمداد خواهد شد.

ج) فردمحوری: فردمحوری از مؤلفه‌های برجسته گفتمان ادبی ۱۰ سال اخیر است. در این گفتمان، فرد محوریت دارد و ابراز و ارضای اوست که اصالت دارد، نه امور و فضیلت‌های مشترک اخلاقی. به عبارت دیگر، این فرد نیست که در خدمت امور جمعی قرار دارد و در صورت لزوم، فدای آن‌ها می‌شود، بلکه این امور جمعی هستند که فدای کامیابی افراد می‌شوند. شاعر، غم عدم تحقق خواسته‌های شخصی خویش را دارد نه درد آمال نوعی را.

گفتمان شعری سال‌های اخیر، اساساً غیر متعهد است. تولیدکنندگان این گفتمان نمی‌توانند داعیه‌دار هنر متعهد باشند، زیرا «مردم» برای آن‌ها واژه‌ای با بار معنایی منفی است. در آثار آن‌ها، انسان‌های دیگر نه تنها ارزش فداکاری ندارند، بلکه باید خود را از گزند آنان در امان نگه داشت. بیت‌هایی که بیانگر این نوع نگاه باشند، در اشعار آذر فراوان یافت می‌شوند که برخی از آن‌ها در سطح توصیف ذکر شد، اما نظریه‌ساز سایر شاعران این گفتمان نیز به اندازه نظریه‌ساز آذر به اجتماع، منفی است. برای مثال:

چشمان تو خونی، لب‌ت خونی، دلت خونی

از تو بدش می‌آید، این دنیای طاعونی

می‌ترسی از این دشنه‌ها که داخل سینی است

می‌ترسی از دنیا که قبرستان غمگینی است (موسوی، ۱۳۹۳، ۶۴ و ۶۵)

براین مینا، واژه «تهران» در سروده‌های شاعران گفتمان دهه ۱۳۸۰، بیشتر نوعی تهی بودن را تداعی می‌کند. همان‌گونه که در مورد علیرضا آذر بیان شد، این واژه یک وضعیت تناقض‌آمیز را ایجاد می‌کند؛ به گونه‌ای که شهری سرشار از انسان‌ها، اما خالی از آن‌ها، پرتحرک اما ساکن، شلوغ و پرسروصدا اما خاموش و سوت‌و‌کور است. توصیف گفتمان دهه ۱۳۸۰ از تهران، با توصیفی که شاعران انقلابی گذشته از تهران ارائه می‌دهند، در تضادی آشکار است. آنان شهر خود را جایگاه اسوه‌های حق‌طلبی و ایثار می‌دانستند و به مردمانش و همه چیز آن عشق می‌ورزیدند:

تورا دوست دارم و بهشت زهرایت را که آبروی زمین است

و میدان‌های تو که اعتراض را حوصله کردند

و پشت‌بام‌های تو که مهربان شدند تا من کوکتل مولوتف بسازم
(هراتی، ۱۳۶۴، ۱۴)

تصویر تهران در شعر هراتی، با آنچه در گفتمان سال‌های اخیر از تهران عرضه می‌شود، تفاوت چشمگیری دارد:

تهران سخته‌کرده از هر دوپا فلج

تهران وصله‌پینه‌شده با خطوط کج

تهران تا همیشه ترافیک تا کرج

این شهر خسته را به شما می‌سپارم (اختصاری، ۱۳۹۳، ۲۱)

این تفاوت، طرد جمع‌گرایی را به‌منزله‌گره‌گاهی در گفتمان شعر مایوس سال‌های اخیر نشان می‌دهد.

د) میل به خودکشی و انهدام خود: واژه و مضمون خودکشی در ادبیات متعهد سال‌های دهه ۱۳۵۰ و ۱۳۶۰ ناپسندیده و ردشده است. شاعران انقلابی آن سال‌ها، هنگامی که از مرگ سخن می‌گویند و آن را می‌ستایند، مقصودشان مرگی در راه اعتقادات و آرمان‌ها است. وضعیت نبرد حق و باطل نه تنها تکلیف شیوه زیستن اصیل را مشخص می‌کند، بلکه چگونگی اصیل مردن را نیز می‌آموزد. برای آن شاعران، مرگ نقطه پایان و انهدام نیست، بلکه تداوم زندگی و اعتلای آن است. تن‌زدودگی در گفتمان انقلابی دهه‌های ۱۳۵۰ و ۱۳۶۰ مانع این می‌شود که به خاک سپرده شدن تن، به‌منزله نابودی قلمداد شود. شهیدان در عالم ملکوت الهی و در تاریخ، جاویدان هستند؛ از این رو، عشق‌بازی کردن با شهادت، جنبه مهمی از شعر انقلاب و جنگ است.

در گفتمان دهه ۱۳۸۰ که آرمان‌گریز و فردمحور است، و به رستگاری و سعادت‌نهایی اعتقادی ندارد، شهادت‌طلبی جایی ندارد. در این گفتمان، عشق، زیبایی، آسودگی، و خوشبختی، و در یک کلام، زندگی، «تثانه» است؛ از همین رو، متلاشی شدن تن، به‌منزله نابودی است. البته شاعران این گفتمان از چنین مرگی روی‌گردان نیستند و همان‌گونه که در نمونه‌هایی از اشعار آذر نشان داده شد، از آن بسیار سخن می‌گویند. این گفتمان، طالب خودکشی است و آن را در زنجیره مفهومی خود به‌عنوان عاملی جای می‌دهد که آدمی را از محنت هیاهوی دیوانه‌وار بر سر هیچ می‌رهاند. نمونه‌های چنین گرایشی به‌سوی مرگ در

گفتمان ادبی مایوس فراوان است.

خودکار داشت روی ورق می نوشت: مرگ

با حوصله گره زده بودم طناب را

دیگر امید آمدن هیچ زنده‌ای

بهتر نمی کند من و حال خراب را (اختصاری، ۱۳۹۳، ۱۷)

۳-۳. سطح سوم: تبیین

در سطح تبیین، رابطه بین گفتمان و ساختار تاریخی - اجتماعی سازنده آن بررسی می‌شود. به تعبیر فرکلاف: «ساخت گفتمانی، برآمده از بازی آزادانه افکار در ذهن انسان‌ها نیست، بلکه از کردار اجتماعی‌ای سرچشمه می‌گیرد که به‌گونه‌ای استوار در ساختارهای مادی ریشه دارد و در راستای آن‌ها شکل گرفته است» (فرکلاف، ۱۹۹۹، ۶۶).

در سطح تفسیر، شعرهای علیرضا آذر در درون گفتمانی کلی بررسی می‌شود. همان‌گونه که گفته شد، این گفتمان در رقابت و دشمنی با گفتمان ادبیات اجتماعی و متعهد سال‌های انقلاب و دوران دفاع مقدس مفصل‌بندی شده است. اینک باید به این پرسش اساسی پرداخته شود که «گفتمان آرمان‌گریز، ناامید، فردمحور، و مرگ‌اندیش رشدیافته و غالب در نیمه دهه ۱۳۸۰، در پیوند با چه اوضاع و احوال تاریخی‌ای بوده است.

۱-۳-۳. دشمن مشترک، انقلاب اسلامی، و جنگ

هرگونه تبیینی در مورد تحولات اجتماعی و سیاسی چند دهه اخیر ایران، بدون مبنا قرار دادن انقلاب اسلامی، مفید نخواهد بود. انقلاب اسلامی، مهم‌ترین رویداد تاریخ معاصر ایران و نقطه کانونی آن است، و در پژوهش حاضر نیز «تبیین» از آن آغاز می‌شود.

انقلاب سال ۱۳۵۷، به گواهی غالب پژوهشگران، یک انقلاب فراگیر است که اقشار و طبقات گوناگون جامعه ایران را پیرامون هدف مشترکی متحد کرد. انقلاب، ثروتمندان و فقرا، روحانیون و روشنفکران، و شهرنشینان و روستاییان را دربرگرفت. درباره نقش پیشرو روشنفکران و دانشجویان در انقلاب بسیار گفته شده است. همچنین، در مورد تأثیر تعیین‌کننده روحانیون و پیوند سنتی و دیرپای آنان با کسبه و تجار، که بازار را به تأمین منابع مالی و سازماندهی انقلاب کشاند بحث‌های بسیاری مطرح شده است:

بازاریان به همراه علما و روشنفکران جوان، جناح عمده‌ای از مثلث انقلاب را تشکیل

می دادند. بازار و مسجد، دو بازوی سازمان یافته و قدرتمند علمای مبارز در تلاش برای بسیج انقلاب بودند. بسیاری از راهبردها و تاکتیک‌ها برای بسیج انقلابی توسط بازاری‌ها و گروهی از علمای مبارز طرح‌ریزی و انجام شد (اشرف و بنوعیزی، ۱۳۸۷، ۱۴۳).

اما نهضت انقلابی تنها به این موارد خلاصه نمی‌شود و به لایه‌های اجتماعی فرودست، مانند کارگران و مهاجران، نفوذ کرد و آنان را به حرکت درآورد. به نظر یرواند آبراهامیان: «اگرچه دو طبقه متوسط (طبقه متوسط سنتی و طبقه متوسط جدید) نیروهای اصلی انقلاب را تشکیل می‌دادند، طبقه کارگر شهری، افرادی خط‌شکن بودند. کارگران صنعت نفت، دولت را به آستانه ورشکستگی کشاندند و کارگران بخش حمل و نقل و کارخانه‌ها، چرخ‌های صنعت را از کار انداختند. همچنین، بیشتر جوانانی که جسورانه با نظامیان مبارزه کردند، بیشتر شهدایی که در جریان کشتارهای گسترده جان خود را از دست دادند و توده‌هایی که استوار و سخت راهپیمایی کردند، اهل حلبی آبادها و محله‌های فقیرنشین بودند» (آبراهامیان، ۱۳۷۸، ۶۵۹).

آبراهامیان حتی در مورد نادیده انگاشتن حضور دهقانان هشدار می‌دهد: «هرچند انقلاب اسلامی بیشتر یک انقلاب شهری بود، نباید پنداشت که آیت‌الله خمینی در بین توده‌های روستایی نفوذ نداشت؛ برعکس، هم‌زمان با آغاز انقلاب و فرارسیدن محرم ۱۳۵۷، بیشتر روحانیون بنا به درخواست آیت‌الله خمینی برای بسیج روستاییان به روستا رفتند» (آبراهامیان، ۱۳۷۸، ۶۶۱).

حتی طبقاتی که نفع خود را در تداوم وضع موجود می‌دیدند (مانند بورژوازی بزرگ و کارگزاران عالی‌رتبه رژیم پهلوی) در عمل و با شروع اعتراض‌های خیابانی، حمایت خاصی از شاه انجام ندادند. این امر نشان می‌دهد که رژیم پهلوی در سال‌های پایانی خود به یک نظام استثنائی (بناپارتهستی) و فاقد پایگاه اجتماعی تبدیل شده بود؛ به گونه‌ای که با محدود شدن دامنه فعالیت‌های ساواک و اعلام فضای باز سیاسی در سال‌های ۱۳۵۵ و ۱۳۵۶ (زیباکلام، ۱۳۷۸، ۲۳۷-۲۱۷) جنبش انقلابی اوج گرفت.

نبرد حق و باطل آن‌گونه که در گفتمان ادبی سال‌های منتهی به انقلاب نمودار شد، ضمن اینکه از فضای روشنفکری در سطح بین‌المللی - که غالباً سمت‌وسویی چپ‌گرایانه داشت - متأثر بود، با این شرایط سیاسی و اجتماعی، آمیختگی زیادی داشت؛ در یک سو دربار و عناصر وابسته به آن بودند که جرثومه تمام بدی‌ها به‌شمار می‌آمدند و در سوی دیگر، انبوه خلق قرار داشتند که ستم‌دیده و شریف بودند. چنین طرحی، امید زیادی را به آینده برمی‌انگیخت؛ کافی

است مردم به خود آیند، و گروه اندک شمار ظالمان را از خود برانند تا به سعادت برسند. به عبارت دیگر، خوش بینی سال‌های انقلاب، افزون بر مؤلفه‌های ایدئولوژیک، از شرایط عینی مشخصی سرچشمه می‌گرفت: نهادهای مدنی به دست رژیم شاه خرد و متلاشی شده بودند، اما جامعه متمیزه نبود و سطحی از وحدت، حول آرزوها و ارزش‌های مشترک به چشم می‌خورد. نفرت از شاه، گروه‌های متعارضی را به همراهی یکدیگر واداشت و آنان را در شور ساختن دنیایی بدون بی‌عدالتی و فساد سهیم می‌کرد.

با پیروزی انقلاب اسلامی، دشمن نفرت‌انگیزی که عامل اتحاد اقشار و گروه‌های اجتماعی-سیاسی متفاوت و متعارض بود، از بین رفت. با شکسته شدن سد رژیم پهلوی، نزاع نیروهای رقیب برای تثبیت خویش آغاز شد، اما چند عامل اساسی مانع آن شد که این نزاع، همبستگی اجتماعی را به مخاطره اندازد.

عامل نخست، تحکیم قدرت نظام جمهوری اسلامی ایران بود. نظام جدید برخلاف رژیم پهلوی، موجودی خودمختار، منزوی، سرگردان، و معلق بر فراز جامعه نبود، بلکه از پشتیبانی اکثریت مردم برخوردار بود (آبراهامیان، ۱۳۸۹، ۳۰۰).

عامل دوم، آغاز جنگ تحمیلی بود. تجاوز عراق به خاک کشور، عموم مردم را به عرصه پایداری در برابر دشمن مشترک دیگری کشاند. با آغاز جنگ، هم وحدت آرمان‌گرایی انقلابی توسعه یافت، و هم پیوندهای درونی جامعه تقویت شد.

در زمان جنگ، شهرهای ایران سرشار از نمادهای ایثار و شهادت بودند: قرارگاه‌های اعزام، نصب و نقاشی تصاویر شهدا در کوچه‌ها و خیابان‌ها، پخش سرودهای حماسی در گذرگاه‌های عمومی، برگزاری مراسم تشییع پیکر شهدا، و... به عبارت دیگر، جنگ، عرصه‌ای فراخ‌تر از جبهه‌ها داشت و همه عناصر و اجزای شهر را در راستای اصول و اقتضانات خود سازماندهی کرده بود.

شعر دوران جنگ در این فضا شکل گرفت و رشد کرد. این شعر، مؤلفه‌های شعر متعهد دهه ۱۳۵۰ را تا کرانه‌های دورتری برد. منازعه ایمان و کفر، و مستضعفان و مستکبران، گونه‌ای از ادبیات را ایجاد می‌کرد که حول آرمان‌خواهی و شهادت‌طلبی شکل گرفته باشد و ضمن تقدیس مجاهدت‌های رزمندگان و عموم مردم، آینده‌ای سعادت‌مندانه و رستگاری‌نهایی را به ایشان نوید دهد. به این اعتبار، اکثر قریب به اتفاق شعرهایی که در سال‌های آغازین دفاع مقدس سروده شده‌اند، دارای بار ایدئولوژیک هستند... هنگامی که جنگ تحمیلی آغاز شد،

شدت و اهمیت آن به قدری زیاد بود که بسیاری از شاعران، تنها وظیفه خود را در قبال این واقعه، همراهی و همسو شدن با جامعه‌ای درگیر با این پدیده می‌دانستند؛ لذا در سال‌های آغازین جنگ تحمیلی، تمام عناصر شعری در خدمت انتقال پیام جنگ بودند (ضیایی و صفایی، ۱۳۸۹، ۱۹۸).

۲-۳-۳. ایجاد شکاف بین عقلانیت‌های متعارض

در سال‌های پایانی جنگ، عقلانیت جدیدی در بین بخش‌هایی از بدنه جامعه و نخبگان فکری و سیاسی ظهور کرد که با به‌چالش کشیدن ضرورت ادامه جنگ، بر عمران و آبادانی تأکید داشت. واقعیت این بود که در سال‌های پایانی جنگ، پیشروی چشمگیری در عرصه میدانی جبهه وجود نداشت و حجم بالای حماسه‌سرایی‌ها با سطح دستاوردهای عملی سازگاری نداشت. به تعبیر محمدجواد غلامرضا کاشی، ادامه پروژه جنگ با دو عنصر «مطلوبیت» و «توفیق در عمل» همراه نبود: «با بیرون راندن نیروهای عراقی از خاک ایران، مطلوبیت جنگ به‌خودی‌خود موضوع مناقشه برخی قرار گرفت، اما دامنه این مناقشات تا زمانی که ایران مستمراً در جبهه‌ها توفیق حاصل می‌کرد، چندان گسترده نبود. با کاسته شدن از توفیقات ایران در عرصه‌های نبرد، به تدریج جنگ، عامل مناقشات صریح یا مضمرب در سطح کشور گردید» (کاشی، ۱۳۷۹، ۳۳۷).

عقلانیت جدید، مصلحت‌اندیش بود، و غایت‌گرایی حاکم بر زمانه خود را نفی می‌کرد. بر پایه عقلانیت جدید، خسارت‌های اقتصادی و اجتماعی ناشی از جنگ، مآل اندیشی‌های طرفداران تداوم آن را ناموجه می‌کرد، و سازش‌ناپذیری اصول‌گرایان بر تیره‌روزی‌های مردم می‌افزود. مسئولان و مقاماتی که چنین نگرشی داشتند، می‌کوشیدند برای کاستن از روند نارضایتی عمومی، دست‌کم شهرها را از پیامدهای بد جنگ برکنار دارند. به این ترتیب، نوعی دوگانگی میان فضای جبهه‌ها و فضای شهرها به وجود آمد.

نمادهای جنگی هر روز در تهران و برخی دیگر از شهرهای بزرگ کمتر می‌شد. شهر، کمتر به جنگ توجه می‌کرد و کوچه‌ها و خیابان‌های شهر هر روز بیش‌ازپیش به آسوده‌خیالی روی می‌آورد و سر در روزمرگی‌ها فرومی‌برد (کاشی، ۱۳۷۹، ۳۳۹).

البته این‌گونه مصلحت‌گرایی نمی‌توانست تا پیش از رحلت امام خمینی (ره) آشکارا به‌صحنه بیاید. حضور امام خمینی، جنب‌وجوش پوخته‌ای را در حرکت آرمان‌خواهانه و شهادت‌طلبانه ایجاد، و آن را در شکل و شمایل اولیه، متحد می‌کرد. امام حتی پذیرش قطعنامه

۵۹۸ را «مسئله تلخ و ناگواری برای همه و خصوصاً برای من» تلقی می‌کرد، و بیان فرمود: «خداوندا، این دفتر و کتاب شهادت را همچنان به روی مشتاقان باز، و ما را هم از وصول به آن محروم مکن... خوشا به حال شما زنان و مردان! خوشا به حال جانبازان و اسرا و مفقودین و خانواده‌های معظم شهدا! و بدا به حال من که هنوز مانده‌ام و جام زهرآلود قبول قطعنامه را سر کشیده‌ام» (پیام امام درباره قبول قطعنامه ۵۹۸، تیر ۱۳۶۷).

پس از رحلت امام و با آغاز دهه ۱۳۷۰، دیالکتیک عقلانیت مصلحت‌اندیش و عقلانیت آرمان‌خواه به صورت یک منازعه سراسری درآمد که تمام سطوح و ابعاد اجتماعی را درنوردید.

۳-۳-۳. جدال عقلانیت‌های متعارض

با برآمدن دولت هاشمی رفسنجانی، تکنوکراسی در سطح نخست مدیریت اجتماعی استقرار یافت. تکنوکرات‌ها بر رشد اقتصادی تأکید داشتند. کابینه سازندگی، سیاست خارجی را بر مبنای اولویت‌های اقتصادی تنظیم کرد و به گفته علی‌اکبر ولایتی، وزیر امور خارجه دولت سازندگی، در آن زمان، ملاحظات اقتصادی، اولویت‌های سیاسی را تحت الشعاع قرار دادند (حسین‌زاده، ۱۳۸۶، ۱۷۳).

مهم‌ترین مسئله اجتماعی دولت آقای هاشمی رفسنجانی، رشد و سازندگی بود و این مسئله به کانون گفتاری ایشان تبدیل شد و مرکز ثقل توجه و اندیشه ایشان، لزوم پرداختن دقیق به مشکلات اقتصادی و بهره‌گیری از منابع غنی کشور برای توسعه اقتصادی آن بود (حسین‌زاده، ۱۳۸۶، ۱۷۴). دولت سازندگی، خود کارگزار عقلانیت مصلحت‌اندیش بود، اما در عین حال توسط جریان‌های مردمی و روشنفکری که خواهان تحول در فضای اجتماعی و فرهنگی کشور بودند، به پیش رانده می‌شد. طیفی از مردم، به‌ویژه جوانان، با نوع رفتار، روابط، تفریحات، و پوشش خود، از حجم سنگین تکالیف ارزشی و اخلاقی شانه خالی می‌کردند، و با روی آوردن به مظاهر غربی، معیارهای عقلانیت حاکم بر گذشته را به پرسش می‌گرفتند.

از سوی دیگر، رویارویی مثبت با غرب در بین روشنفکران، بسیار اشاعه یافت و جای بدگمانی پیشین را گرفت. فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی در آن زمان، نظام باورها و ارجاعات بخش مهمی از اندیشمندان جامعه را دگرگون کرد. آن‌ها از رؤیای ساختن جامعه‌ای اتوپیایی به بیرون پرتاب شدند.

تکنوکرات‌ها با بسط نوع نگاه خود به گذشته، جنگ را تنها دفاع از تمامیت ارضی قلمداد

می‌کردند و به این ترتیب، از وجه حماسی آن کاستند.

در گفتار آن‌ها، سال‌های جنگ به عنوان سال‌های مشکلات، گرسنگی‌ها، بیکاری، شهید و جانباز، کسری بودجه، از کار افتادن کارخانه‌ها، و... ترسیم می‌شود و همه افتخارات فعلی کشور به آن است که به گونه‌ای شگرف از آن سال‌ها فاصله گرفته است (کاشی، ۱۳۷۹، ۳۵۰). در نظم توسعه‌محور، نقش اصلی را نیروهای متخصص، کارآفرینان، و سرمایه‌گذاران داشتند. به عبارت دیگر، گروه‌های نسبتاً فرادست شهری، موقعیت مسلطی پیدا کردند و فضا برای نقش‌آفرینی آن‌ها فراهم شد. در ادبیات تکنوکرات‌ها و نخبگان طرفدار آنان، «مستضعفان» به «اقتشار آسیب‌پذیر» تبدیل شدند تا تداعی‌گر انفعال، ضعف، و ناتوانی باشند. دولت با اجرای سیاست‌های اقتصادی تعدیل‌ساختاری، فرایند به حاشیه راندن اقتشار فرودست را تشدید کرد.

در این زمان در صحنه شعر و ادبیات ایران، شاهد ظهور جریانی هستیم که از جمع‌گرایی پیشین فاصله می‌گیرد و فردگرایی را نمایندگی می‌کند. توجه بیش از حد به شعر انتزاعی سهراب سپهری در آن سال‌ها بی‌دلیل نبود؛ شعری که از هر نوع تعهد اجتماعی شانه خالی می‌کرد و انزوا و تنهایی را شعار اصلی خود کرده بود (طاهری، ۱۳۹۳، ۲۷۷). حتی شاعران متعهد سال‌های پیش، با ورود به دهه ۱۳۷۰، یا باورهای خود را تعدیل کردند، یا آرمان‌خواهی را به طور کامل کنار گذاشتند.

البته نظم توسعه‌گرا بدون معارض نبود و نیروهای اصول‌گرای مذهبی آن را به چالش کشیده و تهدید کردند. حزب‌اللهی‌ها، دنیای پیشرفته‌ای را که فن‌سالاران آرزو می‌کردند، خالی از عنصر ارزش می‌دیدند و این امر، زمینه‌ساز مخالفت آن‌ها با دولت هاشمی و مناسبات فرهنگی و اجتماعی دوران سازندگی شد.

روی کار آمدن دولت محمد خاتمی و آغاز دوره اصلاحات، این‌گونه مخالفت‌ها را تشدید کرد. طرح اصلاحات را نباید به سان گسست از عقلانیت مصلحت‌اندیش و نظم توسعه‌گرا، بلکه چون رادیکالیزه شدن و تعمیق آن در نظر گرفت. به عبارت دیگر، جریان دوم خرداد در امتداد فرایند کاستن از اقتدار اصول و آرمان‌ها قرار داشت و محتوای مدرنیزاسیون آن، این جهانی و صنعتی شدن بود و فردگرایی را رواج می‌داد. اصلاحات از پشتیبانی گسترده‌تر همان نیروهای فکری و اجتماعی‌ای برخوردار بود که در عصر سازندگی به صحنه آمدند؛ روشنفکران لیبرال و غرب‌گرا و طبقات اجتماعی متوسط و مرفه که در کلان‌شهرها از مؤلفه‌های سبک زندگی غربی

پیروی می‌کردند. جریان اصلاحات توانست نظم توسعه‌محور دوران سازندگی را به حوزه سیاسی بکشاند و خواستار دموکراتیزاسیون سازوکار و شیوه اداره امور کشور شود.

برآمدن گفتار اصلاحات در ابتدا نه تنها در مقابل گفتار سازندگی نبود، بلکه همراه و همسوبا آن می‌نمود. نباید فراموش کرد که کشور در دوران سازندگی، دستخوش تحولات مهمی در عرصه اجتماعی و فرهنگی شد. به لحاظ فرهنگی، انتشار روزنامه همشهری، ساخته شدن فرهنگسراها، برنامه‌های سرگرم‌کننده و طنز در تلویزیون، موسیقی، تحولات مهم در سینما، انتشار نشریه‌های دگراندیش، و... و به لحاظ اجتماعی نیز کنترل حجاب و پوشش، دشوارتر شد و کالاهای موجود در بازار، از امکان برآورده شدن الگوهای مصرف تازه‌ای مانند لوازم آرایشی، اجناس لوکس، ماشین‌های مدل بالا، برج‌سازی و برج‌نشینی، و... خبر می‌داد. این تحولات... از بیرون آمدن کشور از فضای اخلاقی-معنوی دوره جنگ خبر می‌داد (کاشی، ۱۳۷۹، ۳۵۰).

فعالان جنبش و دولت اصلاحات، خود بر توسعه‌محور بودن رویکرد خود تأکید داشتند، اما به توسعه، دامنه فراخ‌تری می‌دادند و نهادهای عقیدتی و سیاسی را در آن ادغام می‌کردند. شخص محمد خاتمی بر اسلامی که تضمین‌کننده صلح و رفاه باشد و خوشبختی دنیوی مردم را فدای امر دیگری نکند، تأکید زیادی داشت: «آنان که حتی با نام توسعه می‌ستیزند و آن را با ارزش‌های دینی بیگانه می‌دانند، ناخواسته کارایی دین را در تحقق سعادت‌مندی، طرد و نفی می‌کنند و راه را برای موجه نشان دادن استدلال دین‌ستیزان هموار می‌کنند» (نظری، ۱۳۸۳، ۹۱).

حزب‌اللهی‌ها، آزادی‌موردنظر خاتمی و یارانش را به‌منزله اباحی‌گری و لغو بُعد اجتماعی-سیاسی دین می‌دانستند. آن‌ها شهر را طاهر و منزه، به‌عنوان جایگاه ظهور می‌خواستند و اینک آن را پر از «گناه» می‌یافتند: «ما با یک تهاجم و جنگ حقیقی و سازمان‌یافته مواجه هستیم... کسانی که نسبت به مسائل فرهنگی حساسیت داشته باشند، متوجه تهاجم فرهنگی خواهند شد و نشانه‌های بارز و بی‌شماری را در این زمینه مشاهده خواهند کرد (رسایی، ۱۳۸۰، ج ۱، ۱۷۴).

براین‌مبنا با خاتمی، عصر رویارویی‌ها آغاز می‌شود. گروه‌های متخاصم هرروز زبان تندتری را در مورد دیگری به‌کار می‌بردند، و انباری از سخنان تهدیدآمیز تولید می‌کردند، اما این‌بار برخلاف دوران پهلوی، دشمن بر فراز جامعه مدنی قرار ندارد، یا مانند دوران دفاع مقدس، در خارج از مرزهای آن نیست، بلکه درون جامعه مدنی و بخش مهمی از آن است.

بخشی از جامعه، بخش دیگر را به استیلاجویی و خشونت طلبی و بخش دیگر، آن را به اهانت به مقدسات و خیانت متهم می‌کند. شکاف و جدال عقلانیت‌های رقیب، دشمنی و غیریت‌سازی را به خیابان‌های شهر می‌کشاند، به‌گونه‌ای که در تیر ۱۳۷۸، انبار نفرت طرفین منفجر می‌شود و حوادث خونباری رقم می‌خورد.

این‌گونه حوادث، اگرچه برای طرفداران طرح مدرنیزاسیون از این مسئله حکایت داشت که گذار به شرایط دلخواه آنان به‌گونه‌ای مسالمت‌آمیز رخ نخواهد داد، اما تا زمانی که اصلاح‌طلبان در جایگاه اداره کشور بودند و انتخابات سال‌های ۱۳۷۶، ۱۳۷۸ و ۱۳۸۰ را به‌گونه‌ای چشمگیر با موفقیت از سر گذرانده بودند، تعیین‌کننده به‌نظر نمی‌رسید. تصور آن‌ها این بود که روند عمومی امور، رضایت‌بخش است، زیرا بسیاری از مردم، پشتیبان اصلاحات هستند و واکنش‌های دشمنان اصلاحات نمی‌تواند در این خواست و اراده عمومی، خللی ایجاد کند. این دیدگاه در بخش مهمی از جریان فرهنگی و ادبی کشور نیز نافذ بود. جریان شعر فردگرا، جزئی‌نگر، و آرمان‌گریزی که در دهه ۱۳۷۰ شکل گرفت و تداوم یافت، در دوران اصلاحات هنوز ناامیدانه و اندوهگینانه نیست. دموکراتیزاسیون خاتمی و یارانش، با حال‌وهوای شاعران این جریان، سازگاری دارد و به آنان رخصت می‌دهد که از الزامات سخت و خشک نیروی نظم‌دهنده‌ای که همواره فضا را حول نبرد حق و باطل بازسازی می‌کند و آن را به‌سان جبهه می‌آراید، آزاد شود، اما سلسله رویدادهای بعدی، خوش‌بینی هواداران اصلاحات را به ناامیدی تبدیل کرد.

دشمنان و مخالفان اصلاحات، نه آخرین بازماندگان عصری سپری‌شده، بلکه نمایندگان فعال اراده‌ای رزمجو بودند. برخلاف آنچه تصور می‌شد، آن‌ها از این قدرت برخوردار بودند که در انتخابات سال ۱۳۸۲، رجال برجسته اصلاح‌طلب را فاقد صلاحیت اعلام کنند و از مسند نمایندگی مجلس شورای اسلامی به‌زیر بکشند. همچنین، پایگاه اجتماعی آن‌ها به‌حدی بود که بتوانند در سال ۱۳۸۴ در انتخابات ریاست‌جمهوری پیروز شوند و کابینه را فتح کنند.

با روی کار آمدن محمود احمدی‌نژاد، دیالکتیک عقلانیت‌های متعارض به سود عقلانیت ارزشی جریان یافت و نیروی نظم‌دهنده‌ای که درصدد بازسازی شرایط و مناسبات دهه ۱۳۶۰ بود، چیرگی یافت. دولت احمدی‌نژاد، هویت خود را در تمایز با دولت‌هایی که پس از جنگ سرکار آمدند، تعریف می‌کرد. برخلاف دوران سازندگی و اصلاحات که «متخصصان»، جایگاه ممتازی داشتند، جریان‌های ایدئولوژیک و مکتبی برای به‌دست گرفتن زمام امور،

تشویق و تهییج می‌شدند: «چه کسی باید راه‌حل بدهد؟ آن‌هایی که به انگلیس و آمریکا و استرالیا رفته‌اند و اقتصاد خوانده‌اند؟ این‌ها می‌توانند اقتصاد ما را درست کنند؟ خودشان را نمی‌خواهم نفی کنم، ولی آن چیزی که آن‌ها خوانده‌اند، دوی درد ما هست یا نیست؟ نمی‌تواند باشد» (احمدی نژاد، ۱۳۸۷، ۶۳).

الگوی دولت جدید در سازماندهی فضا به‌گونه‌ای بود که درخور «ام‌القرای اسلام» باشد. تهران و سایر شهرهای بزرگ باید سیمای شهری منتظر ظهور را داشته باشند؛ شهری که نهادها و مراکز مذهبی بر آن هژمونی دارند و کانون مناسبات آن هستند: «اسلام برای اداره جامعه سازماندهی دارد. سازماندهی‌اش هم خیلی روشن است. محور و کانون سازماندهی اجتماعی اسلام، مساجد و سلسله‌مراتب مساجد است» (احمدی نژاد، ۱۳۸۷، ۶۵ و ۶۶).

براین مبنا، سرمایه‌هنگفتی به تأسیس، توسعه، و تجهیز نهادهای مذهبی اختصاص داده شد و سال‌به‌سال بر رقم این‌گونه سرمایه‌گذاری‌ها افزوده شد: «دولت در سال گذشته بیش از ۱۲۰ میلیارد تومان در تمام استان‌ها برای کمک به مصلاها، مساجد، حوزه‌های علمیه، و خانواده‌های عالم بودجه قرار داد. امسال آن بودجه در استان‌ها سرچایش هست و ۱۰۰ میلیارد تومان هم متمرکز در بودجه گذاشتیم. ۴۰ میلیارد تومان برای مصلاها و ۶۰ میلیارد تومان هم برای مساجد اضافه کردیم. البته این‌همه نیازها را برطرف نمی‌کند. بالاخره ۲۶، ۲۷ سال در این مسیر نرفته‌ایم!» (احمدی نژاد، ۱۳۸۷، ۶۵ و ۶۶).

در گفتار اصول‌گرایان این دوره، سال‌های دهه ۱۳۷۰ و ابتدای دهه ۱۳۸۰، زمان انحراف از خط‌مشی درست اسلامی بودند. فراتر از آن، هاشمی، خاتمی، و یاران آن‌ها متهم می‌شدند که با هماهنگی و همکاری استکبار جهانی، عامدانه درصدد استحاله نظام اسلامی و براندازی نرم آن بوده‌اند. با حاکم شدن چنین دیدگاهی در بخش‌هایی از دستگاه ایدئولوژیک و امنیتی نظام - که غالباً توسط مخالفان اصلاح‌طلبان اداره می‌شد - اقشاری که با دولت جدید و نیروهای اجتماعی و سیاسی طرفدار آن مخالف بودند، به ارباب دچار شدند. دولت احمدی‌نژاد نیز همچون دولت هاشمی و خاتمی، نه تنها بر تضاد و نزاع عقلانیت‌های رقیب استوار بود، بلکه آن را در عمیق‌ترین سطوح و لایه‌های اجتماعی برانگیخت و تقویت کرد؛ نزاعی که با انتخابات سال ۱۳۸۸ و حوادث پس از آن به اوج رسید.

گفتمان شعر مایوس در چنین شرایطی رشد کرد و هژمون شد. این گفتمان، محصول

جامعه‌ای است که در کشاکش قطب‌های متخاصم سیاسی و اجتماعی، چندپاره شده و از وضعیت یکدست، همبسته، و معطوف به اصول و ارزش‌های مشترک خارج شده است. علیرضا آذر و شاعران همسو با او در سال‌های پایانی دهه ۱۳۸۰، ضمن اینکه وارث جزئی‌نگری ادبیات دهه نخست پس از جنگ هستند، سرخورده و مأیوس‌اند و فردگرایی آنان ویژگی جامعه‌ستیزانه‌ای دارد.

برای درک بهتر آثار علیرضا آذر باید به این وضعیت مشخص اجتماعی توجه کرد که برای شاعر، زمینه‌ساز بیگانگی از جمع است، و باعث می‌شود او خود را در شرایطی محصور ببیند که گویی از هر ساختار انتظام‌بخشی خالی است، و به‌سان وضعیت هابزی، تهدید از هرسویی سربرمی‌کشد. گفتمان شعر مأیوس سال‌های اخیر، نمودار جدال فرساینده نیروهای متعارضی است که تا عمیق‌ترین لایه‌های اجتماعی رخنه کرده، و بی‌آنکه بتواند فضا را به شیوه دلخواه خود، برپایه توسعه صنعتی یا اعتلای اخلاقی و معنوی سامان دهد، وفاق اجتماعی را کاهش داده است. براین اساس، در گفتمان مأیوس، جهان به منزله عرصه کینه‌توزی‌های بی‌پایان نمودار می‌شود.

۴. بحث و نتیجه‌گیری

گفتمان علیرضا آذر و شاعران همسو با او، فضایی را به‌تصویر می‌کشد که نه پاک و منزه است و نه پیشرفته و مدرن، بلکه «گناه‌آلود» است. در این گفتمان، سیاست نه عرصه رهایی یا چاره‌اندیشی برای یک زندگی بهتر، بلکه مانند جامعه مدنی، عرصه درگیری‌ها، هتاک‌ها، و جدال‌های خصمانه و بیهوده است؛ بنابراین، افقی برای اعتلا یا بهبود امور دیده نمی‌شود و شاعر، تنها به توصیف مناسبات خود با آدم‌هایی می‌پردازد که به یکدیگر بی‌اعتماد هستند و ایدئالی جز برآوردن خواسته‌های شخصی خویش ندارند.

گفتمان مأیوس سال‌های اخیر، چشمان مخاطب را بر اوضاع ناامیدکننده‌ای می‌گشاید، اما با لغو جنبه تاریخی آن، به آن صورت ازلی و ابدی می‌بخشد. در این گفتمان، بدخواهی، ستم، و فساد، حالتی بیولوژیک می‌یابد. اشکال از ذات انسان به‌نظر می‌رسد و نه فرایندهای قدرت‌ساخته؛ بنابراین، خشم و بیزاری شاعر، بنیان هستی را نشانه می‌گیرد، نه یک وضعیت اجتماعی خاص و به‌این ترتیب، ویژگی ایدئولوژیک پیدا می‌کند.

منابع

- احمدی نژاد، محمود (۱۳۸۷). دولت ایرانی - اسلامی: سیری در مبانی و مولفه‌های تکوین دولت بومی در آرای دکتر محمود احمدی نژاد. تهران: مرکز پژوهش و اسناد ریاست جمهوری، نشر جمهور.
- اختصاری، فاطمه (۱۳۹۳). منتخبی از شعرهای شاد به همراه چند عکس یادگاری. تهران: نیماژ.
- اشرف، احمد؛ و بنوعیزی، علی (۱۳۸۷). طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران (مترجم: سهیلا ترابی فارسانی). تهران: انتشارات نیلوفر.
- امین پور، قیصر (۱۳۶۳). تنفس صبح. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۸). ایران بین دو انقلاب: درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران معاصر (مترجم: احمد گل محمدی، و محمدابراهیم فتاحی). تهران: نشر نی.
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۹). تاریخ ایران مدرن (مترجم: محمدابراهیم فتاحی). تهران: نشر نی.
- آذر، علیرضا (۱۳۹۲). اسمش همین است. تهران: نشر نیماژ.
- آذر، علیرضا (۱۳۹۳). آتایا. تهران: نشر نیماژ.
- حسین زاده، محمدعلی (۱۳۸۶). گفتمان‌های حاکم بر دولت‌های بعد از انقلاب در جمهوری اسلامی ایران. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- رسایی، حمید (۱۳۸۰). پایان داستان غم‌انگیز (جلد اول). تهران: کیهان.
- زیباکلام، صادق (۱۳۷۸). مقدمه‌ای بر انقلاب اسلامی. تهران: روزنه.
- سلطان پور، سعید (۱۳۵۴). آوازه‌های بند. برلین: فدراسیون جهانی محصلین و دانشجویان ایرانی.
- ضیایی، حسام؛ و صفایی، علی (۱۳۸۹). بررسی جامعه‌شناختی گفتمان‌های شعر جنگ تحمیلی. نشریه ادبیات پایداری، ۱(۲)، ۱۸۹-۲۱۸.
- طاهری، قدرت‌الله (۱۳۹۳). بانگ در بانگ (طبقه‌بندی، نقد و تحلیل جریان‌های شعری معاصر ایران از ۱۳۵۷ تا ۱۳۸۰). تهران: نشر علمی.
- فرکلاف، نورمن (۱۳۷۹). تحلیل انتقادی گفتمان (مترجم: فاطمه شایسته‌پیران و دیگران). تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- کاشی، محمدجواد غلامرضا (۱۳۷۹). جادوی گفتار: ذهنیت فرهنگی و نظام‌های معانی در انتخابات دوم خرداد. تهران: آینده‌پویان.
- لنگرودی، شمس (۱۳۷۷). تاریخ تحلیلی شعر نو (جلد چهارم). تهران: نشر مرکز.

لنگرودی، شمس (۱۳۷۷). تاریخ تحلیلی شعر نو (جلد سوم). تهران: نشر مرکز.

مارش، دیوید؛ و استوکر، جری (۱۳۷۸). روش و نظریه در علوم سیاسی (مترجم: امیر محمد حاجی یوسفی). تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

مارکس، کارل (۱۳۷۷). هیجدهم برومر لوئی بناپارت (مترجم: باقر پرهام). تهران: نشر مرکز.

موسوی، مهدی (۱۳۹۳). غرق شدن در آکواریوم. تهران: نشر نیماژ.

نظری، مرتضی (۱۳۸۳). دین، فرهنگ و دولت در نگاه سید محمد خاتمی، رییس جمهور. تهران: موسسه فرهنگی و هنری عرش پژوه.

هراتی، سلمان (۱۳۶۴). از آسمان سبز. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.

هراتی، سلمان (۱۳۶۷). دری به خانه خورشید (مجموعه شعر). تهران: سروش.

یورگنسن، ماریان؛ و فلیپس، لونی (۱۳۸۹). نظریه و روش در تحلیل گفتمان (مترجم: هادی جلیلی). تهران: نشر نی.

Fairclough, N. (2010). *Critical discourse analysis: The critical study of language*. London: Longman.

Fairclough, N. (1999). *Discourse and social change*. London: Polity Press.

Foucault, M. (1991). *Discipline and punish: The birth of the prison*. London: Penguin.

